

akkor tudja egészen rábízni magát az Atya szeretetére, értékességének egyetlen garanciájára.

Ekkor érik be végleg gyermekkorunk hite. Nincs többé Isten és világ, eszmények és valóság, hívők és hitetlenek ellentéte, vetélkedése. Fölsejlik lassan, hogy valóban Isten minden mindenben, még bennünk is. Növekvő boldogsággal vesszük észre, hogy egyre kevésbé vagyunk fontosak a magunk számára, s egyre súlytalanabb alázattal fogadjuk el a világ szépségét, ember és Isten szeretetét, a végesben a Végteletent.

TEILHARD DE CHARDIN

HOGYAN HISZEK (1)

Hiszem, hogy a Világegyetem Fejlődés,
Hiszem, hogy a Fejlődés a Szellem felé
tart.

Hiszem, hogy a Szellem (2) Személyes-
ben teljeseedik be.

Hiszem, hogy a legfelső Személyes az
Egyetemes Krisztus.

ELŐSZÓ

Mint minden emberi ismeret, akként a Valláslélektan is tapasztalatokra épül. Tényekre van szüksége. S mert a vallási tények csak a tudat legmélyén bukkannak fel, ezért a Valláslélektan egyéni „vallomásokra” vár, hogy kibontakozhasson.

A következő lapokon pusztán csak ilyen adatközlés céljából próbálom rögzíteni, hogy keresztény hitemnek mik az alapjai, árnyalatai és határai vagy nehézségei. Egyáltalán nem tartom magamat másoknál jobbnak vagy fontosabbnak. Eppen csak úgy hozta a sors, hogy az én esetem jó néhány másodlagos ok miatt jellemző s ezért megérdemli, hogy följegyezzem.

Hitem eredetisége az, hogy gyökerei két olyan területre fúrnak, amelyeket általában ellentéteseknek tartanak. Neveltetésem és szellemi képzettségem révén „az Ég fiai” közé tartozom. De temperamentumom és szakmai tanulmányaim „a Föld fiai” közé sorolnak. Az Élet engem két olyan világ kellős közepére állított, amelyeknek mindennapos tapasztalatból ismerem elméletét, nyelvét, érzelmeit. Nem építettem belső válaszfalat e két világ közé, hanem hagytam, hogy ez a két, látszólag ellentétes befolyás teljesen szabadon hasson egymásra lelkem legmélyén. Harminc évet szenteltem ennek a belső egységnek a keresésére. S ennek a folyamatnak a végén azt tapasztalom, hogy természetesen jött létre szintézis a két nógató áramlat között. Az egyik nem ölte meg, hanem erősítette a másikat. Ma bizonyára jobban hiszek Istenben, mint bármikor. S az is biztos, hogy a Világban is. Vajon egyéni méretek szerint nem éppen ez lehetne-e az a sajátos, legalábbis kezdeti megoldás arra a nagy lelki problémára, amelybe ma ütközik az emberiség haladó szárnya?

Tehát szinte szelek szárnyára bízom, hogy gondolataim kicsírázzanak. De azt is újra hangoztatom: e néhány lap semmiképp sem tart igényt arra, hogy általános hitvédelem-elméletet adjon. Pusztán csak arra korlátozódtam, hogy elmondjam egy személyes élmény kibontakozó állomásait, már amennyire megértem őket. S ezért nem fognak mindenkét kielégíteni. Egyik-másik olvasóm vitathatónak fogja találni némelyik evidenciámat s emiatt máris szét fog szakadni az egyes fogalmakat összefűző kapcsolat.

Az mégis biztos, hogy végtelen sokféle kifejezési forma mögött végeredményben csak egyetlen pszichológiai tengelyt követhetünk, amikor lelkünk Isten felé halad. Ha talán sok mindent igen szubjektív fogalmakkal fejezek is ki, szükségképp megvan lelki megfelelőjük a tőlem különböző beállítottságú emberekben. S a szimpátia révén visszhangra találhat bennük is. Az Ember igazá-

ban ugyanegy mindnyájukban; s ha elég mélyre szállunk le önmagunkba, a vágyak s a fény közös talajára találhatunk. Ezt fejezi ki már az a pár szó is, amely mondanivalóm lényegét tartalmazza: „Az Egyetemet azzal tapinthatjuk meg, ami bennünk legkevésbé közölhetően személyes”.

BEVEZETÉS

Gondolataim meg akarnak maradni a szoros értelemben vett lélektani síkon. Ezért így határozom meg a „hitet”: *bármiféle szellemi odatapadás a Világegyetem valamelyik egyetemes perspektívájához*. Azt is megkísérelhetjük, hogy egy-egy ilyen meggyőződést a szabadságnak („választásnak”, „opcionak”) vagy az érzelmi világnak („vonzódásnak”) bizonyos kísérőjelenségeivel határozzuk meg. Szerintem ezek csak leszármazott vagy másodlagos vonások. Vallom, hogy a pszichológiai hit aktusának lényeges jegye az, hogy lehetségesnek fogunk fel és valószínűvé növelünk egy olyan következtetést, amely térbeli kiterjedésével vagy időtávlatával révén túlszárnyal bármiféle elemző gondolati előkészítést. *Hinni* annyit jelent, hogy *szellemi szintézist alkotunk*.

Ezek leszögezése után azt gondolom, hogy az első feltétel, amelynek alapján tapasztalatunk *valódinak* fogad el egy tárgyat, nem azt jelenti, hogy ez a tárgy mindig azonos marad önmagával, vagy hogy — ellenkezőleg — folyton változik; hanem azt, hogy a tárgy megőriz bizonyos sajátosan jellemző dimenziót s ezáltal folyton *egyveretű* marad. Körülöttünk minden élet egy másik életből születik, vagy valami „élet-előttiből”; minden szabadság egy másik szabadságból vagy „szabadság-előttiből”. Hasonlóképp — én így látom — *minden hit egy másik hitből születik*. A hitnek ilyen születése persze nem zár ki ésszerű megoldást. Mint ahogy a szabadság a Természetben úgy nyilvánul meg, hogy megkötő hatásokat ragad meg és használ fel saját maga megszervezésére, akként a hit is úgy növekszik szellemünkben, hogy gondolatok és tettek összefüggő hálózatait szövi maga köré. De ez a hálózat végeredményben csak a kezdeti Hit szerves hatására növekszik és marad is meg. Ezt így követeli — átvive a valláslélektan területére — az egyveretűség elve, amely a Természet szintetikus átalakulásaiban dolgozik.

Hinni annyit jelent, mint *szintetikus aktust kibontakoztatni*. De ennek *legelső lépése, eredete: megfoghatatlan*.

Ebből a kettős állításból az következik, hogy amikor önmagamnak ésszerűen akarom megmutatni keresztény hitemet, nem áll rendelkezésemre (s nem is akadt) más módszer, mint csak az, hogy igazoljam magamnak pszichológiai fejlődésem jogosultságát. Ennek első fázisában szükségesnek tartom, hogy fokról fokra egyre elemibb hittényekhez szálljak lefelé, egészen valamiféle alapvető intuícióig, amely alatt már semmit sem vagyok képes világosan megkülönböztetni. A második fázisban pedig igyekszem fölemelkedni egymást követő hit-aktusaimnak természetes sorozatán (majdnem azt mondtam: „filumán”, törzságán) egy olyan átfogó szemlélet felé, amely végül is egybeesik a kereszténységgel. Először azt igazolni, hogy föltétlenül szükséges a kezdeti hit szilárdsága. Aztán pedig megmutatni, hogy a növekedés egymásra következő fázisain át szervesen folytatódik ez a hit. Magam számára nem ismerek másfajta hitvédelmet. S ezért nem is ajánlhatok mást azok számára sem, akiknek azt a legteljesebb boldogságot kívánom, hogy valamikor színről színre lássák az egyesített Világ-mindenséget.

ELSŐ RÉSZ

A HIT EGYÉNI ÁLLOMÁSAI

1. Hit a Világban

Ha valami belső felfordulás következtében egymás után veszteném el hitemet Krisztusban, hitemet a személyes Istenben, hitemet a Szellemben, azt hiszem, mégis rendületlenül továbbra is *hinnék a Világban*. A Világ (a Világ értéke, tévedhetetlensége és jósága): végeredményben ez az első, utolsó és egyetlen dolog, amiben hiszek. E hit által élek. És érzem, hogy halálom pillanatában minden kétely fölé kerekedve ennek a hitnek adom át magam.

Hogyan írjam le, miként igazoljam ezt a mindent megalapozó odaadást?

A hit a Világban — leginkább kibontakozott formájában, ahogyan én meg tapasztalatom — olyan érzékben nyilvánul, amely igen világosan lát egyetemes összefüggéseket, kölcsönös viszonyokat. A Folytonosnak bizonyos fajta filozófiája szembe akarta állítani a Világ értelmi szétaprózódását a Misztika haladásával. Bennem nem így van. Minél hűségesebben válaszol valaki a modern gondolkodás és a mai tudomány analízist sürgető hívására, annál inkább érzi, hogy kozmikus kapcsolatok hálója köti le. A Megismerés Kritikája révén az alany egyre inkább azonosulni látja magát a Világegyetem legtávolabbi területeivel; s ezeket csak úgy tudja felfogni, hogy egyellen testet alkotnak övele. A leíró, történeti és tapasztalati Biológia az élőlényt egyre jobban a Bioszféra egész szóttesébe fonja. A Fizika határtalan egyveretűséget és sorsközösséget mutat meg az Anyag rétegeiben: „Minden összefügg mindennel”. Ilyen elemi formában kifejezve, a hit a Világban nem sokat különbözik a tudományos igazság megszerzésétől: abból áll, hogy szívesen hatolunk olyan tény mélyére (az egyetemes összekapcsolódás tárgyába), amelyben senki sem kételkedik; igyekszünk valamiképp elsőséget biztosítani ennek a ténynek a tapasztalat többi eredménye felett. S én azt gondolom, hogy hitem születésekor a döntő lépés ennek a hívó szónak s ennek a „lelkösültségnek” együttes hatására valósul meg. Minden gondolkodó ember szemében idő- és tér-szötte vég nélküli rendszert alkot a Világmindenség. Mindenki egyetért abban, hogy a Világ hatalmas „*blokk*”. Számomra ez a kifejezés csak kezdetleges és ingatag elgondolás, amely föltétlenül elvisz ehhez a határozott megállapításhoz: a Világ *Egész*et alkot. Jogos-e az átmenet az egyik kifejezéstől a másikig?

Fontos erre figyelnünk. E kezdeti fokon a Minden eszméje még igen homályos bennem, szinte teljesen határozatlan. Sztatikus, vagy dinamikus totalitásról van szó? — anyagról, vagy szellemről? — fejlődve előrehaladóról, avagy periodikusról és körbeforgóról? E kérdésekkel még nem törődöm. Csak megsejték vagy megérezek a létezők s a jelenségek között együttese fölött valami olyan globális Valóságot, amelyet az jellemez, hogy szükségesebb, állandóbb, gazdagabb és fátylai szöttesével sokkal biztosabban létezik, mint az általa beburkolt akármelyik egyedi dolog. Más szavakkal kifejezve: számomra a Világban már nem „dolgok” vannak, hanem csakis „elemek”.

Az „együttestől” a „Mindenség”, a „dolgoktól” az „elemekig” alig észrevehetőnek tűnik az átmenet. Még egy kevéske, és szinte ezt mondjuk: azonosság van köztük! Pedig igazában itt van az az első pont, ahol két ágra oszlik a gondolkodó emberi tömeg. Néha azt képzeljük, hogy lehetetlen vállalkozás a szellemek vagy lelkek osztályozása. Valójában igen egyszerű Törvényt követ. Ama végtelen sok másodlagos különféleség között, amit a társadalmi érdeklődés, tudományos kutatómunka vagy vallási forma különbözőzése okoz, igazában két fajta — és csakis két különböző — embercsoport létezik: vannak, akik nem jutnak túl (vagy nem érzik szükségesnek, hogy túljussanak) a sokféle valóság érzéklésén, még ha egyébként önmagában igen kötöttnek, összefüggőnek mutatkoznak is a sokféle dolgok; mások szemében viszont ugyanennek a sokféle valóságnak érzéklése föltétlenül valamiféle egységben teljesedik be. Az első csoport: a pluralistáké. A másik: a monistáké. Az előbbiek nem látnak. Az utóbbiak látnak. Vajon e két ellentétes törekvés születéstől fogva jellemzi az egyik, illetve a másik csoport tagjait? — s ennél fogva változhatatlan? S van-e joga egyiknek vagy másiknak, hogy kijelentse: „Nálam az igazság”? Már itt rejlik csirájában a hit abszolút értékének és a megtérés jelentőségének súlyos problémája.

A legkényelmesebb megoldás (amivel csakugyan sokan elodázzák a kérdést) ezt mondogalja: „Csak ízlés és *temperamentum* dolga az egész. Az ember monistának születik, avagy pluralistának, mint ahogy geológusnak vagy zenésznek készül már születésekor. Semmi „tárgyilagosa” nem lehet keresni e két magatartás mögött. Egyszerűen csak ösztönös beállítottságunk villan elő a két szempont egyike avagy másika iránt, amelyek egyformán megtalálhatók a Világmindenségben”.

Én azt gondolom, hogy ez a válasz csak kibúvó.

Mert először is: ha valaki csakugyan gondolkodik, belátja, hogy e két álláspont igazában nem egyenértékű. A pluralista álláspont olyan, mint a fixista: e szavak csak űrt, hiányt rejtjenek. Alapjában véve a pluralista nem fogad el semmiféle pozitív álláspontot. Éppen csak arról mond le, hogy magyarázatot

adjon. Tehát vagy tagadja a *pozitív*nak bármiféle felsőrendűségét a *negatív* felett; vagy pedig meg kell hajolnia a számunkra kínálkozó egyetlen konstruktív lehetőség előtt: szükségképp úgy kell tekintenem a Világmindenséget, mintha egy volna.

De hát kell-e *szükségképiséget* emlegetni e kérdésekkel kapcsolatban? S a Világban az Egész jelenléte nem állítja-e elénk valamiféle fény közvetlen meglátását? Azt gondolom, hogy igen. S azt is gondolom, hogy éppen ennek az alapvető intuíciónak az értékén nyugszik hitem egész épülete. Mert ha számolok azokkal a tényekkel, amelyek tudatom legmélyén található, hat bizony arra a gondolatra jutok, hogy az Ember — éppen ama helyzete következtében, hogy „benn van a Világban” — sajátos *érzéssel* rendelkezik, s ez többé-kevésbé világosan tárja elé az Egészet, amelynek ő egyik része. Igazában nincs mit csodálkoznunk, hogy ilyen „kozmosz érzékünk” van. Az Ember szexuális lény, tehát megérzi, meglátja a szerelmet. Elemként szerepel a Világban, tehát hogyan ne érezze meg homályosan a Mindenség vonzását? Bizony a vallási, költői, szociális és tudományos Misztika óriási és sokféle formájú területén semmit sem magyarázhatunk meg egy olyan képesség hipotézise nélkül, amellyel szintetikususan reagálunk a dolgok térbeli és időbeni együttesére, hogy ezáltal az Egészet ragadjuk meg a Sokféle mögött. Ha úgy tetszik, „temperamentum” ez is, mert — akárcsak a szellem többi adománya — a kozmosz érzék is nem egyformán élénk és nem egyforma az átható ereje az egyes egyedekben. De *lényeges* temperamentum, alapvető beállítottság; benne föltétlenül s ugyanúgy fejződik ki emberi létezésünk struktúrája, akárcsak a továbbélés vagy az egyesülés vágyában. Főntebb mondtam, hogy két alapvető szellemi kategória van: pluralisták és monisták. Most már finomítanom kell ezt a kifejezést. Lehet, hogy egyik-másik egyénben elsorvadt vagy alszik az „Egész érzéke”. De inkább az Anyag esik ki a tömegvonzás törvénye alól, mintsem hogy egy lélek a Mindenségben-Jelenlétből. A pluralisták is emberek, éppen ezért ők is képesek arra, hogy „lássanak”: észrevehetnék, hogy ők igazában olyan monisták, akik nem tudják, hogy monisták.

Később, amikor szellemi fejlődésem logikáját fogom érzékeltetni, rá fogok mutatni, milyen szilárdan biztonságos az emberi vallási eszmevilág, mert tudatosan él az Egész iránt szenvedélyesen átértett vonzódásban. S ettől az alapvető és hatalmas áramtól fogom várni, hogy végleges irányt szabjon, mert saját gondolataim még haboznak a végtelen cél kérdésében. Egyelőre már az is elég, hogy szilárdan látom: az emberek csaknem egyhangúan elismerik, hogy mekkora értéke van a mélyen átértett személyes intuíciónak.

Rábízom magam az Egy-Világba s a Tévedhetetlen-Világba vetett homályos hitemre. Vezessen, ahová akar.

2. Hit a Szellemben

Amit jól megfigyelünk, világossá válik. Érzékelésünknek ez az egyetemes törvénye érvényes a kozmosz érzékre is. Csak akkor ébredhetünk az Egész tudatára, ha az Egyetemes Valóságnak kezdetben határozatlan vonásai lassacskán alakot öltenek, amint tapogatódzva előretartunk. Azt gondolom, hogy hitem születése eddig a pontig szinte organikus és reflex jelenség volt: mint ahogy szemünk felvillan a fény hatására. Világképem kialakulásában most már megkülönböztetem olyan tényezőket szerepét is, amelyek határozottabban függenek össze korommal, neveltetéssel és személyemmel.

Első pontként világosan látom — oly evidensen, hogy egy percig sem ingadozom —, hogy a Világ egysége dinamikus és evolutív természetű. Itt éppen csak magamban is fölfedezem azt a tényt, hogy egyénileg én is megkaptam a Tartamot kinyilatkoztató nagy meglátást, amely száz év óta oly gyökerestül módosította az Emberiség Világképét. Azon a Téren kívül, amely Pascalt lenyűgözte, itt van számunkra az Idő: nem skatulyaként szereplő idő, amibe szépen elraktározódnak az évek; hanem szerves idő, amelyet az egész Valóság kibontakozása mér. Valamikor úgy néztük saját magunkat és a körülöttünk lévő dolgokat, mint önmagukra zárt „pontokat”. Ma a létezők úgy tárulnak elénk, mint vég nélküli fonal-nyalábok, amelyek egyetemes folyamatba szövődnek. Hátrafelé minden a Múlt szakadékába merül. Előre pedig minden a Jövő mélysége felé lendül. Története révén minden egyes létező az egész Tartamra kiterjed, az Idő

teljes szöttezésére. S egy-egy egyed fejlődése (Ontogenezis) éppen csak végtelen kicsinyke eleme annak a Kozmogenezisnek, amely végeredményben a Világmindenség egységét és szinte igazi arcát fejezi ki.

Ekként tehát az egyetemes Egészet — akárcsak minden egyes elemét — az öt éltető sajátos mozgás határozza meg számomra. De miféle ez a mozgás? Hová sodor bennünket? Ha dönteni akarok, most már itt nyüzsgök bennem és felsorakozik sok olyan megsejtés és világos meglátás, amelyet szakmabeli kutatómunkám során gyűjtöttem. S az előbbi kérdésre az Élet történéseként — legalább annyira, mint filozófusként — adom a választ, amely szellemem és szívem legmélyéről fakad: „Az egyetemes Egész mozgása a Szellem felé tart”.

Szellemi fejlődés. Jól tudom, hogy sok természettudós és fizikus szemében (s talán legnagyobb részük számára) még ellentmondónak, vagy legalábbis tudományellenesnek tűnik e két fogalom összekapcsolása. Mivel az evolucionista kutatómunkának sikerül a felsőbb tudatállapotokat fokról fokra összekötnie a látszólag élettelen megelőző fokokkal, ezért ugyancsak engedünk annak a *materialista illúzióknak*, hogy „valóságosabbnak” látjuk az analízis elemeit, mint a szintézis eredményeit. Ezért azt képzeljük, hogy az Idő fölfedezése, amely le-döntötte azokat a gátakat, amelyek mögött a sztatikus szemléletmódú filozófia féltve melengette a „lelkek” transzcendenciáját, — részecskék árjára szedi szét a Szellemet. S ezt szajkóztuk: „Nincs többé szellem! Csakis anyag létezik!” Meg vagyok győződve róla, hogy vége már ennek a hátrafelé-bukásnak, és hogy most már ugyanez az evolucionista áramlat visz az ellenkező meggyőződés felé: „Nincs többé anyag! Csak szellem létezik!”

Az én esetemben ez a „páfordulás” akkor következett be, amikor az „emberi jelenséget” tanulmányoztam. Különös valami: az Ember, minden tudomány központja és megalkotója az egyetlen tárgy, amelyet tudományunknak még nem sikerült a Világegyetem egyveretű elgondolásába szőnie. Jól ismerjük csontjaink történetét. De reflexív szellemünk számára még nem találtunk szabályszerű helyet a Természetben. Abban a Kozmoszban, ahol még a mechanikus működéseknek és a véletlennek adunk elsőséget, a Gondolat, ez az óriási jelenség, amely forradalmasította a Földet s az egész Világgal felér, még mindig megfejtethetlen rendellenességként szerepel. Az Embernek éppen legemberibb jellegzetességét még manapság is szörnyszülött és kínosan zavaró eredményként kezelik.

Hogy kijussak ebből a paradox helyzetből, elhatároztam, hogy megfordítom a probléma elemeit. Ha az Anyagból indulunk ki, akkor megoldhatatlan egyenlet ismeretlenévé válik az Ember. Miért ne állítanánk az Embert a Valóság ismert végpontjára? Az ember kivételnek tűnik. Miért ne tekintenénk őt a Világegyetem kulcsának? Az Ember nem viseli el, hogy mechanikus szemléletű kozmogóniába szorítsák. Hát nem kellene a Szellemből kiindulva felépíteni valamiféle fizikát? Jómagam megpróbáltam erről az oldalról megközelíteni a problémát. S íme egyszerre szinte lábam elé hullott a legyőzött Valóság titka (3).

Először is a változó tényező pusztá fölcserélése következtében formát öltött a földi élet teljes egésze. Amíg merőben anatómiai részletek alapján törekszünk elrendeztetni az élőlények tömegét, addig rendetlenül sziporkázik szét ezer különböző irányba. De könnyedén bontja ki ágait, mihelyt egyre nagyobb spontaneitás és folyton növekvő tudat szüntelen kivirágzását keressük benne; s ekkor a Gondolat megtalálja természetes helyét ebben a kibontakozásban. Mivel végtelen sok szervesen összefüggő tapogatózás készíti elő a gondolkodó állatot, már nem fogjuk kivételnek tekinteni a természetben; éppen csak azt a legmagasabb embrionális állomást képviseli, amelyet meg tudunk ismerni a Szellem földi növekedésében. S ezzel az Ember egy csapásra a Világ főtengelyére kerül. Aztán ha ezt az első megállapítást csaknem szükségszerűen egyetemesítjük, akkor még hatalmasabb távlatok nyílnak. Ha az Ember a Föld kulcspontja, hát akkor maga a Föld miért ne lehetne a Világ kulcsa? Idők során szüntelen „pszichés” növekedést állapítunk meg a Földön. Vajon ez a nagy szabály nem lehetne-e az a legegységesebb meghatározó, amelyet az egész Világmindenségre alkalmazhatunk? Ha az Anyagot akarjuk az Evolúció alapkövévé tenni, elvesztjük magát az Embert; mert rakjuk bár össze az összes létező determinizmust, ezzel a szabadságnak még árnyékát sem tartjuk kezünkben. A Szellem-alapú Evolúció viszont érintetlenül hagy minden fizikai törvényt s közben egyenesen visz el a Gondolathoz; mert rendezetlen elemi szabadságok tömege egyenlő a determinált-

tal. A Szellem-bázisú evolúciós látás *egyszerre* fogadja el és menti meg az Embert meg az Anyagot is. Tehát ezt a megoldást kell választanunk.

Amikor ezt a sikeres megoldást megállapítom, számomra végleg teljessé válik valamiféle „hit a Szellemben”. S ennek főbb lépéseit következőképp fejezhetem ki:

a) A Világ Egysége úgy mutatkozik tapasztalatunk számára, mint a kezdetben sokféle (pluralizált) és szinte anyagivá vált (materializálódott) Tudat együttes emelkedése — valami egyre inkább szellemi állapot felé. Amikor teljes és szenvedélyes odaadással fogadom el ezt az alapvető tételt, akkor állásfoglalásom gyökerestül szintetikus, mert fokozatos és harmonikus szervezettségnek eredménye, amely mindenre kiterjed, amit csak megismerhetek a Világban. Nincs más formula, amely megfelelőbben foghatná át tapasztalatunk teljes egészét.

b) Az öt meghatározó helyzetéből kifolyólag (ti. hogy az egyetemes Fejlődés végpontján jelenik meg), igen világossá válik annak a Szellemnek sajátos természetete, amelyről mi beszélünk: egyáltalán nem jelent valami Anyagtól független s vele hadilábon álló „lényeket” (4), sem pedig a testek világában gyökérteletlenül lebegő és fogolyként vergődő erőit. Amit én Szellemnek nevezek, az a következő: a „szintézisnek és szublimálásnak Szellem”, amelyben fáradtságos küszködés során, végtelen sok próbálkozás és kudarc közepette válik központivá az egyetemes Sokfelében szétszórt egységesítő erőnek színe-java. *A Szellem az Anyag méhében születik s az Anyagnak funkciójaként.*

c) Íme ennek a szemléletmódnak gyakorlati következménye: az élet ködös tájain az Embernek irányítúként szolgál egy abszolút biztos biológiai és erkölcsi szabály: ő is tartson mindig a „nagyobb tudat felé”. Ha ezt teszi, biztosan együtt halad a Világmindenséggel, s vele is ér célba. Más szavakkal: ítéleteinkben abszolút értékkel legyen a következő: „Akárhogy is, de többet ér a tudatos létezés, mint a kevésbé tudatos”. Számomra ez az elv még a Világ létezésének is alapvető feltétele. S bizony mégis igen sok ember nyíltan vagy rejtetten kétségbe vonja, miközben nem is sejti, hogy tapadása milyen brutális álláspont. Nemesgyzer előfordult, hogy a filozófia vagy a vallás kényesebb modern problémáiról folyó meddő vitában a vitázó fél durván közbeavatott: „Egyáltalán nem látom, hogy az emberi létező miért volna a Soksejtűnél abszolút magasabbrendű... Egyébként is a 'Haladás' a népek rákfenéje...” Eszmecserénk a levegőben lógott, ködként párázzott egy gyökeres ostobaság felett. Az én jóemberem — akár mily bölcsök bölcse volt is — képtelen volt megérteni, hogy a világon egyetlen igazi valóság van: a növekedés szenvedélyes akarása. Ő még nem tette meg azt az első lépést, amely nélkül logikátlan és érthetetlen marad számára minden további szavam.

3. Hit a Halhatatlanságban

Amikor eljutottam oda, hogy hittem a világ szellemi Evolúciójában, engem is (mint — gondolom — már sok más embert) megkörnyékezett a kísértés: „Elég már. Megállhatunk.” Van-e szükség még arra is, hogy túlmenjünk ezen a reménybeli látáson, a létezés erkölcsi magatartását alapozzuk meg, igazoljuk és tegyük tisztává az életet? Pedig közben, ahogy elámulva és egész énemben együttrezdülve néztem a Mindenséget, megint csak azt éreztem, hogy hitem kibontakozása tovább folytatódik. S felismertem, hogy még mit sem ér a Szellem fölledezése önmagamban és körülöttem, ha egyszer ez a Szellem nem halhatatlan. *A halhatatlanság...* Igen általános jelentést adok ennek a szónak: *visszafordíthatatlanság*. Azt gondolom, hogy az egyetemes haladás minden eszméjével sajátos jellemzőként vagy szükséges kiegészítőként társul a visszafordíthatatlanság.

Már éppen a Szellem struktúrája sugallja azt az első gondolatot, hogy a Világmindenség — a maga *együttes egészében* — sosem állhat meg, nem is visszakozhat abban a mozgásban, amely egyre több szabadság és folyton nagyobb tudat felé sodorja. A Szellem lényegesen olyan fizikai nagyságrend, amely szüntelenül növekszik, hiszen nem szabhatunk fogható határt a megismerés és a szeretet elmélyülésének. De ha megállás nélkül növekedhet, vajon ez a tény nem azt jelzi-e már, hogy *csakugyan* fog is növekedni abban a Világegyetemben, amelynek alapvető törvénye így fogalmazható meg: *minden, ami lehetséges, meg is valósul*. Valóban, akár mily mélyre fúr is le tapasztalatunk és kísérleti kutatómunkánk, mindig azt látjuk, hogy a Tudat növekszik, végig az idő korszakain át. Azt persze vég nélkül vitathatjuk, vajon az emberi értelem egyéni tökéletessége növekedhet-e

még a Történelem folyamán. De valami máris kétségtelen: az elmúlt két évszázad rövid időszakában lenyűgöző mértékben gyarapodtak a szellem *kollektív* erői. Körülöttünk minden ember közelebb jut az összes többihez, s az Emberiségben minden arra készül, hogy sürgősen egyetlen egészet, egyetlen egységet alkosson. Nem kell elhagynunk a tények talaját, s ma bizony elmondhatjuk, hogy körülöttünk az egész Világot két együttműködő és egyformán visszafordíthatatlan áramlás ragadja tova, de ellentétes irányban: az Entrópia és az Élet.

Az Élet (a maga egészében nézve) képtelen hátrálni. Már ez is szilárd támaszpont ahhoz, hogy higgyünk a Szellemben és a Szellem hódításainak romolhatatlanságában. Egy ilyenfajta bizonyítás ellen mindig azt lehet felhozni, hogy tapasztalati síkon mozog s végeredményben a Mindenségnek csak határolt területére és fázisára korlátozódik. A „Halhatatlanságot” megfelelőbb volna közvetlenül összekapcsolni a kozmikus Evolúciónak valamelyik lényeges tulajdonságával. Lehetséges-e ez?

Én azt gondolom, hogy igen; s magam használatára már rég megtaláltam ennek a problémának megoldását a „Tevékenység” elemzésével. A cselekvés (vagyis ha arra fordítjuk akaraterőnköt, hogy valami előbbrejutást valósítsunk meg) olyan egyszerű dolognak tűnik, hogy — azt hisszük — nem is kell magyarázni. Pedig igazában ezzel az elemi működéssel is úgy vagyunk, mint a külső érzékeléssel: a „józan hétköznapi ész” szerint közvetlenül érthető a látás, értés, érzékelés aktusa; valójában viszont csak a Kritika óriási erőfeszítései igazolhatják ezeket az aktusainkat, s ennek eredménye az lett (fontosabb már mondtuk), hogy mindegyikünk külön-külön és együtt is csak egyetlen egészet alkot a Világmindenség egészével. Ugyanígy van a Tevékenység kérdésében is. Világos, hogy cselekvésünk. De a Valóságnak milyen strukturális sajátosságokkal kell rendelkeznie, hogy ez az akarati mozgás létrejöhesse? S a Világnak milyen feltételeket kell teljesítenie, hogy működhessek benne az öntudatos szabadság? A cselekvés problémájára *Blondel*-el és *Le Roy*-val ezt válaszolom: „Hogy mozgásba jöjjön az a látszólag oly parány valami — az emberi aktivitás —, ahhoz nem kevesebb kell, mint egy romolhatatlan eredmény vonzása. Csakis egy halhatatlan hódítás reménye indíthat minket útra”. S azonnal le is vonom a következtetést: „Tehát Halhatatlan van előttünk”.

Vizsgáljuk csak meg ennek az ésszerű következtetésnek fő tételét és logikai összekötő kapcsát.

Először a fő tételt. Számomra a fő tétel elemi lélektani tényt alkot, még ha a belső látásnak bizonyos pallérozottsága kell is a megértéséhez. Jómagam világosan látom. Amikor *valódi tevékenységről* van szó, vagyis ha az ember valamit a saját életéből áldoz fel, én azzal a belső meggyőződéssel vetem magam a tettebe, amit már az öreg *Tukididész* is észrevett: „Örökreszló művet alkotok”. Persze nem az a hiú vágy hajt, hogy nevemet akarom megörökíteni az utókor számára. De valami mélyből fakadó ösztönös érzés azt súgja nekem, hogy egyetlen megkívánható boldogságom az lehet, hogy atomnyi mértékben közreműködöm a Világ végleges felépítésében; s hogy végeredményben semmi más sem képes lekötni érdeklődésemet. Felcsiholni — vagy finom lényegében szublimálni valami végtelen parányi abszolútót. Mindörökké fölszabadítani egy kevéske létet. Minden más csak szálnalmas hiúság.

Már igen sokszor előfordult, hogy kétségbevonták belső tanúbizonyosságom értékét. Nem egy barátom kijelentette, hogy ő bizony nem érez semmi hasonlót. Ezt mondták: „Ugyan kérek, temperamentum kérdése az egész. Neked igényed a filozofálás. De mire jó sokat okoskodni, töprengeni hajlamaink felett? Mi egyszerűen azért dolgozunk, kutatunk, mert tetszik nekünk mindez, mint ahogy jól esik lehajtani egy pohár bort...” Én pedig — mert tökéletesen biztos vagyok benne, hogy lelkem mélyén valami lényegesen emberi, tehát egyetemes hangot hallottam — így válaszolok nekik: „Nem ástok le szívetek és agyatok mélyére. S persze ezért még csak szunyókál bennetek a ‚kozmosz Érzék’ és a Hit a Világban. Igen, vonz és ki is elégít benneteket a harc és a hódítás. De vajon nem veszíték-e észre azt is, hogy éppen az a szenvedély elégíti ki bennetek az erőfeszítés vágyát, hogy valami véglegesen előrejutott”? S akkor is dolgoznátok-e, ha valamikor (akármily messzi jövőben) *semmi, de semmi* nem maradhat meg munkátokból *senki* számára sem? Most még szentimentális és törékeny az élet-vágyatok. Fura alaknak néztek engem, mert elemezni igyekszem életkedvemét s a Világ valamelyik szerkezetét vonásához akarom kötni. De bizony mondom nektek, hogy mielőtt holnap elindulunk arra a nagy kalandra, amiből majd a vég-

leges beteljesedésnek kell fakadnia, arra lesz szükség, hogy az egész emberiség magába mélyedjen s istenigazában megvizsgálja: mit is ér az őt előrehajtó nagy lendület... S csakugyan megéri-e a fáradtságot a magunkba-merülés, sőt még az is, hogy szenvedélyesen nekifeszünk a Világ továbbvitelének?... Minél inkább emberi az Ember, annál inkább csakis annak adhatja szívét, amit szeret. Végeredményben pedig csak a romolhatatlant szereti... Akármennyire kitérítik is a Haladás határait és idejét, ígérhetek még száz és száz millió évet a Föld fejlődéséhez... de ha az válik bizonyossá, hogy ennek az időnek végpontján a tudatnak teljes zéróra kell semmisülnie és *sehol sem marad meg belőle titokzatos színe-java*, akkor — bizony mondom — le fogjuk tenni munkaeszközeinket s kikiáltjuk a sztrájkot. A *teljes halál* látványa... (sokat kell eszmélni e szó felett, hogy fel tudjuk mérni: micsoda romboló hatalma van lelkünkre)..., ismétlem: ha tudatosítanánk magunkban a totális megsemmisülés perspektíváját, azonnal kikapasztaná bennünk a tettvágy minden forrását. Nézzetek csak körül: mint növekszik azok száma, akiknek lelke mélyén meddő unalom ásít, vagy akik öngyilkosok lesznek, mert el akarnak szökni az élet elől... Közel van az az idő, amikor az Emberiség észreveszi, hogy biológiailag eljutott arra a pontra, ahol választania kell — öngyilkosság, vagy imádás között, mert olyan helyet foglal el a kozmikus Evolúcióban, hogy képes már fölfedezésre és kritikára is."

De ha gondoltsorom fő tétele helyes, vagyis ha nem képzelgés, hanem belső szükségesség miatt csakis a Halhatatlan irányában mozoghat a „reflexív Élet”, hat akkor — *azon a fokon, ahová eljutott hitem fejlődése*, jogosan jutok arra a következtetésre, amit megtettem: „Teljén létezik a Halhatatlan”. S ha a Világ a maga egészében valamiképp tévedhetetlen (első fázis); és ha egyébként a Szellem felé tart (második fázis): akkor arra is képesnek kell lennie, hogy megadja nekünk azt, ami elengedhetetlenül szükséges egy ekkora mozgás folytatásához, vagyis a határtalanul elénk táruló horizontot, Enélkül képtelen volna táplálni azt a fejlődést, ami életre keltett; s ezért abban a lehetetlen helyzetben volna, hogy undorba kellene fulladnia, valahányszor csak férfikorára ér el benne a megszületett öntudat.

Szememben végül is így foszlik ködbe az Anyag délibábja. Kezdetben én is — talán bárkinél inkább — titokban a testek tömegébe állítottam a Világegyetem szilárdságának egyensúlypontját és elvi alapját. De aztán a tények nyomására lassacska átbillent az érték-rangsor. A Világ nem „lentől”, hanem „föntől” kapja szilárdságát. Látszólag talán semmi sem annyira törekeny, mint az Élet által fokozatosan felépülő szintézisek. S mégis éppen e finoman érzékeny szerkezetek irányába jut előre az Evolúció, hogy aztán többé már sose hátráljon.

S amikor majd minden vagy központosulttá szerveződik, vagy pedig szertefoszlik, akkor már csak a Szellem fog megmaradni.

4. Hit a Személyiségben

Tehát a Világba vetett kezdeti hitem fokról fokra ellenállhatatlanul változott a Világ növekvő és romolhatatlan szellemiségének nitévé. Ez a szemléletmód igazában ugyanaz, mint amelyhez többé-kevésbé csatlakozik a „monista” típusú emberek nagy része. Másképp nehéz volna megtartani „az emberi jelenléteket”. De hát milyen formában kell elképzelnünk az egyetemes Evolúció halhatatlan végpontját? E kérdésre a különböző hitrendszerek különféle választ adnak. Kérdezzétek csak meg a „monistát” (nem hegeli értelemben, hanem a „pluralista” ellentétéként), hogyan képzeli el ő a Mindenség végső Szellemét. Tíz közül kilenc ezt fogja válaszolni: „Óriási személytelen hatalom, amelyben el fog merülni a mi személyes létünk”. Nos hát én itt homlokegyenest ellenkező álláspontot szándékszem bemutatni és megvédeni. Ez pedig a következő: ha előttünk visszafordíthatatlanul az Élet vár reánk, akkor ennek az Élőnek valami olyan Személyesben kell elérnie a csúcát, amelyben mi is „magasfokú személyiségre” jutunk (szűr-perszonalizálódunk). Hitem kifejtésében miként igazolhatom ezt az új állomást?

Itt is egészen egyszerűen azáltal, hogy hallgatók a Valóság sugallatára. Mert ez a Valóság mutat nekem valamit, ha teljes egészében véges-végig összhangba jut.

Igen elterjedt az a vélekedés, hogy a Minden még szellemi formára alapozva sem lehet más, mint csak személytelen. Persze ez az elképzelés *térbeli illúzióból*

származik. Körülöttünk a „személyes” mindig „elem” (egy-egy monász); a Világ viszont főleg szétáradó tevékenységformákkal mutatkozik tapasztalatunk számára. Ebből ered az a nyakas elképzelés, hogy a személy „a partikuláris létformának, mint ilyennek” kizárólagos tulajdonsága; és hogy ezért a személyinek abban a mértékben kell csökkennie, ahogy a teljes egységesítés előrehalad.

Csakhogy ez a vélekedés nem állja ki a reflexió próbáját, ha arról a szemléleti pontról vizsgáljuk, ahová eljutottam hitem kibontakozásában. A Világ Szelleme nem árként, nem értéként vagy enerigaként született meg bennem. Tökéletesen különbözik ezektől a kódos anyagi dolgoktól. A Szellem: fokozatos tudatosulás, amelyben az Élet számtalan szerzeményének lényege csoportosul és szerveződik. Főntebb mondtam, hogy a Szellem szintetikus lényegű és magasabb tudatfokra emel (szublimál). Tehát minnek analógiájára képzelhetjük el? Talán úgy, hogy feladjuk egyéni reflexiók és érzelmi Központunkat? Egyáltalán nem Eppen ezzel ellenkezőleg: egyre szorosabbra fogva Központunkat és folyton túl még saját Központunkon is. A „személyivé-vált” létezés, amely minket *emberekké* tesz, az a legmagasabb állapot, amelyben megragadhatjuk a Világ szövetanyagát. S amikor ez a szubsztancia eljut beteljesedéséhez, akkor — legelső fokon — még mindig meg kell lennie benne annak, ami bennünk a legértékesebb tökéletesség. Ezért csakis „szuper-tudatos”, azaz „magas fokon személyes” lehet. Megütőkötök talán a személyi Világegyetem gondolatára? E két fogalom összeházasítását szörnyszülöttnek gondoljátok? Ha igen, akkor ezt kell válaszolnom: ez megint a térbeli illúzióból származik. Most már ne a külső és anyagi szférájának oldaláról nézzétek a Kosmoszt! Forduljatok a felé a pont felé, ahol összekapcsolódnak a sugarak! Egységbe foglalva, ott is megvan a Minden; s egyetlen pontba fogva ragadhatjátok meg teljes egészében.

Jómagam képtelen vagyok elképzelni egy olyan Szellem-felé-Fejlődést, amely ne végződne egy legelső Személyiségben. A Kosmosz összpontosul s éppen ezért nem fulladhat *Valamibe*. *Valakiben* kell végződnie, mint ahogy ez történik már részleges és elemi fokon az Ember esetében is. Ekkor viszont fölmerül egy kiegészítő kérdés: mi marad meg külön-külön mindegyikünkben abban a végső Tudatban, amelyet a Világmindenség fog megalkotni saját magáról.

Engem igazában igen keveset izgat magának a személyes végleges életnek a problémája. Hiszen ha Halhatatlanba lesz összegyűjtve életem gyümölcse, akkor mit számít az, hogy jómagam egoista módra tudatosan élvezzem? Őszintén mondom: nemigen érdekel a saját személyes boldogságom; eléggé boldogít már az is, hogy személyiségem színe-java mindörökké eljut valami nálam szebb és nagyobb valóságba.

Csakhogy pontosan ezen a ponton, a végleges élet iránt érzett közömbösségem kellős közepén, villan fel ennek a halhatatlanságnak a szükségessége. Az imént ezt mondtam: énem színe-java... De hát mi ez az értékes valami, amit a Minden leszüretelni készül bennem? Talán egy gondolat, amely fejemben megfogant? Vagy egy szó, amelyet ajkam kimondott? Vagy egy fénysugár, amelyet kisugároztam?... Világos, hogy ez mind nem elég! Tétélezzük fel, hogy ama ritka emberek közé tartozom, akiknek nyoma nem tűnik el úgy, mint a barázda, amelyet a hajó vágott a tengeren. Fogadjuk el és támogassuk igen-igen messzire azt a nagyon valódi, részleges és mérleggel nem mérhető hatást, amelyet minden egyes élőlény sugároz az egész Világmindenségre, pedig nem is sejti, hogy ilyen halása van. Ugyan mit képvisel energiámnak ez a felhasznált töredéke ahhoz a szellemi és érzelmi központhoz képest, amelyet „lelkem” alkot? Igen, életem alkotása olyan valami, ami belőlem ájtut mindenkiébe. De mennyivel inkább olyan valami, aminek révén közölhetetlent, *egyetlent* alkotok önmagam legmélyén. Eppen személyiségem az igazi kincsem, vagyis a megismerésnek és a szeretetnek az a központja, az a sajátos fészke, amelynek kibontakozásából egész életem áll. Íme tehát az egyetlen érték, aminek „súlya” és megőrzése egyedül érdekelheti és igazolhatja erőfeszitésemet. Következésképp: ez az én egész lényemnek legfőbb alkotója, amely föltétlenül odatalál abba a Központba, ahová a Világmindenség minden finomná érett gazdagsága összefut.

De miként történhet meg énemnek ilyen „Másba-eljuttatása”, amit egyszerre cselekvése igénye is, a Világmindenség sikere is megkövetel? Levessem talán magamról azt, ami „én” vagyok, hogy „Neki” adjam át? Néha szinte azt képzeljük, hogy lehetséges ez a gesztus. Pedig micsoda képzelgés volna ezt gondolni! Gondolkozunk csak egy kicsit s azonnal látjuk, hogy személyi tulajdonságaink nem jelentenek olyan fátylát, amitől — másnak kezébe adva → elszakadhatnánk. Te-

hát azt képzeltük, hogy levethetjük, akárcsak a kabátot, amelyet másnak adunk... Holott személyi tulajdonságaink pontosan egybeesnek lényünk legbensejével, s szálaít éppen az a tudatunk szötte, amelyet róluk magunknak megalkotunk. Nem kisebb valaminek kell maradnia az egyetemes beteljesedéskor, mint *személyi központjaink tulajdonságainak*, vagyis éppen személyes központunknak; pontosan annak, aminek révén gondolatunk önmagára reflektál. Tehát az a Valóság, amelyben csúcstát éri el a Mindenség, csak azáltal képes — belőlünk kiindulva — kibontakozni, hogy minket megtart: a legfelső Személyiségben. Vagyis csak személyesen lehetünk halhatatlanok.

Talán csodálkoztok ezen a szemléletmódon? De ez csak azért lehet, mert a materialista illúzió sokféle formája közül valamelyik még megejt benneteket, mint ahogy zátonyra futtatta a különféle panteizmusok nagy részét is. Ennek a fejezetnek elején mondtam már, hogy a nagy Egészet óhatatlanul olyan mérhetetlen tengernek képzeljük, amelyben eltűnnek az egyéni létezés hálócskái: ebben az Óceánban feloldódnak a sószemecskék; ez a Tűz légbefoszlataja a szalmazalakokat... Tehát vele egyesülünk annyit jelent, hogy eltűnünk. Csakhogy — szeretném odakiáltani minden Embernek — ez a képsorozat hamis, és homlokegyenest ellenkezik mindazzal, ami napnál világosabban szemem elé tárult hitem ébredése során. Nem, a Minden nem az a szétfolyó és szétolvasztó óriási valami, amiben arcát meglátni akarjátok. Igazában Központ ő, akárcsak mi magunk is: a Központ tulajdonságaival rendelkezik. Nos hát, milyen módon alakulhat ki és gyarapodhat egy központ? Talán azáltal, hogy szétszedi azokat az alsóbbrendű központokat, amelyek hatáskörébe kerülnek? Persze hogy nem! Inkább fölerősíti őket saját képére és hasonlatosságára. (5) „Feloldási módszere” pedig éppen az, hogy még jobban egyesít. Az emberi monász úgy „olvad” a Minden-ségbe, hogy magas fokon válik személyessé (szuper-perszonalizálódik).

Itt végződik és éri el csúcstát hitem egyéni kibontakozása: olyan ponton, amelyhez még akkor is sziklaszilárdan ragaszkodom, ha talán el is veszteném bizalmamat minden kinyilatkoztatott vallásban. A Világba vetett kezdeti hitem állomásról állomásra öltött formát. Ami először csak az egyetemes egység homályos intuíciója volt, valami Jelenlét ésszerű és határozott megérzésévé alakult. Most már tudom, hogy a Világhoz tartozom és belé térek majd vissza nemcsak testem prórával, hanem gondolatom és szívem minden kivirágozott erejével. *Szerethetem ezt a Világot*. S mivel most számomra a Kozmoszban már a Személyesnek és a személyi kapcsolatoknak magasabb szférája rajzolódik ki, ezért azt is kezdem sejteni, hogy értelmes természetű vonzások és irányok vehetnek körül és szólhatnak hozzám.

A Nagy Jelenlét sosem néma.

(Folytatása következik)

Jegyzetek: (1) E tanulmány megírására Mgr. Bruno de Solages püspök kérte P. Teilhard-t, lelkipásztori szándékkal. (A kiadó megjegyzése) (2) Ma így mondanám: „... Hiszem hogy a Szellem — az Emberben — teljesedik be a Személyessel”. (Teilhard megjegyzése, 1950-ben írta *Az Anyag Szíve* című elmékedésében.) (3) Hogy ezt az igen egyszerű, de föl-szabadító megoldást elérjük, persze túl kell jutnunk a **Mennyiség illúzióján**: az Ember szá-nalmasan elveszettnek és nevelésesen esendőnek tűnik az égitestek végtelenjében. De vajon nem ugyanez-e a sorsa a rádiumnak, amely megújította az anyagról alkotott elkép-zeléseinket? — Túl kell jutnunk a **törekenység illúzióján** is: Az Ember időben legutolsó az állatok között, s látszólag csak rendkívüli körülmények piramisa tartja e nagyvilágban. Csak-hogy a Föld egész története nem éppen arról biztosít-e, hogy a Természetben semmi sem halad előre olyan tévedhetetlenül, mint éppen az Élet improbabilis szintezisei? — Vegül nem ijeszthet el az **antropomorfizmus vádjá** sem: azt szokták mondani, az Ember részéről gyerekesen neveléses és meddő az a vállalkozás, hogy saját magához viszonyítva akarja megoldani a Világ problémáit. De vajon nem tudományos igazság-e, hogy tapasztalati téren nincs más gondolat, mint csak az Ember Gondolata? Talán a mi hibánk, hogy egybeesünk a dolgok tengelyével? S vajon lehetne-e egyáltalán másképp, ha már egyszer értelmes lé-nyek vagyunk? (Teilhard jegyzete). (4) Az **Anyag** szót itt közvetlenül és konkrét érteleim-ben használom (a testek világát jelenti), nem pedig bolcseleti (filozófiai vagy misztikus) értelemben, amely a létezők **szellemellenes** arcélét emelné ki (Teilhard jegyzete). (5) Vagy ami ugyanazt jelenti: az igazi egyesülés (a lelki vagy szintetizáló egyesülés) differenciálja azo-kat az elemeket, amelyeket egymáshoz közel hoz. Ez nem valami paradoxon, hanem a tapasztalati valóság törvénye. Ha két ember szereti egymást, vajon nem akkor legélénkebb mindegyikük tudata a másikról, amikor egymásba merülnek?